

KORNELIJA KUVAČ-LEVAČIĆ

AMANDA CAR

Sveučilište u Zadru

Odjel za kroatistiku i slavistiku

Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, HR – 23000 Zadar

DRUŠTVENI I POLITIČKI IDEOLOGEMI HRVATSKE FANTASTIČNE PROZE (NA PRIMJERU DESNICE, ČUIĆA I BREŠANA)

U radu se definira ideologem i obrađuju ideologemske strukture izabranih tekstova Vladana Desnice, Stjepana Čuića i Ive Brešana. Objašnjava se zašto se ovi hrvatski pisci okreću fantastičnome žanru i u kakav se odnos stavljaju prema vlasti. Sva tri autora ruše ideološke koncepte, no čine to na različite načine, pa se otkriva kako se ostvaruje ideologemska struktura njihovih fantastičnih tekstova. Donosi se i odgovor na pitanje funkcionira li uopće fantastična proza kao ideologemska struktura.

KLJUČNE RIJEČI: *ideologem, fantastična proza, Desnica, Čuić, Brešan.*

Ideologije obično definiramo kao političke ili društvene sustave ideja, vrijednosti i pravila skupina i drugih zajednica, koje imaju funkciju organizirati ili legitimirati djelovanje tih skupina (Van Dijk 2006: 14–15). Prikriivanje, legitimacija, manipulacija i slični pojmovi koje smatramo prvenstvenom funkcijom ideologija u društvu, većinom su diskurzivna (ili šire semiotička) društvena praksa. To ne znači da se ideologije izražavaju samo diskursom, već jedino da diskurs ima posebnu ulogu, među ostalim društvenim praksama, u reprodukciji ideologija (Van Dijk 2006: 17). Jezična uporaba, tekst, govor i komunikacija (ovdje obuhvaćeni općim izrazom diskurs) potrebni su pripadnicima skupine koji se njima služe da bi naučili, stekli, mijenjali, potvrđivali, artikulirali i uvjerljivo prenosili ideologije drugim pripadnicima te skupine, da bi ih usadili novim pripadnicima, branili ih od onih izvan skupine (ili ih od njih skrivali) ili da bi ih širili među onima koji su (još uvijek) nevjernici (Van Dijk 2006: 18–19). Književni tekst, s jedne strane, može biti dijelom ideološkog diskursa koji proizvodi jedna društvena skupina (npr. književnost u funkciji buđenja nacionalne svijesti u doba ilirizma), a s druge, može djelovati i subverzivno, razotkrivajući manipulativnu moć ideološkog diskursa nad skupinom i suprotstavljajući mu se. Brojni tekstovi hrvatske fantastične proze pripadaju ovoj drugoj skupini.

Ovaj će rad pokazati neke dijelove ideologemske strukture izabranih tekstova Vladana Desnice (*Pronalazak Athanatika* 1957.), Stjepana Čuića (priča iz zbirke *Staljinova slika i druge priče*, 1971. i *Tridesetogodišnje priče*, 1979.) te Ive Brešana (iz zbirke *Pukotine & druge priče*, 2000.).

Ideologem se prema F. Jamesonu (*Političko nesvjesno*, 1981.) definira kao povijesno određen pojmovni ili semički kompleks koji se može projicirati bilo u obliku "vrijednosnog sustava", "filozofijskog pojma" ili u obliku protopripovijesti, osobne ili kolektivne pripovjedne fantazije (prema: Biti 1997: 134). V. Brešić ideologem u širem smislu definira kao način upotrebe ideologije u književnosti ili – u užem – kao ideološku značajku nekog pisca ili djela, odnosno element književnoumjetničke strukture koja sadržava ideološku obavijest po načelu *ideologija izriče, ideologem ističe* (Brešić 1991: 47).

U ovom radu pozornost će se posvetiti društveno i politički dominantnim ideologemima hrvatske književnosti, u kojima možemo iščitati i upisane koncepte slavenstva, jugoslavenstva, hrvatstva, i dr. Stoga tekst ne može biti valjano pročitano ako ih ne uzmemo u obzir jer, kao što navodi Milivoj Solar:

Nema sumnje da u analizi pojedinih književnih djela ne smijemo zanemariti važnost, smisao pa ni istinitost pojedinih stavova koje zastupa pripovjedač, neki karakter ili sâm autor čitavim sklopom svog djela. Postoje djela u kojima se izričito zastupaju neka politička, religiozna ili filozofska učenja (...) Razmatranje tendencije mnogih djela nužno je u njihovoj analizi (Solar 1983: 52).

Pisac uvijek ima mogućnost da podupire režim ili se o njemu ne izjašnjava, a kako kaže Drago Roksandić, stvaralac inkodira u jezik književnosti ideologeme manje ili više strane ili prikriveno suprotstavljene režimskoj ideologiji (Roksandić 2010: 7). Često upravo radi takvoga suprotstavljanja hrvatski se pisci okreću fantastičnom žanru koji je sam po sebi subverzivnoga karaktera (još od prapočetaka fantastike u usmenim narodnim oblicima koji tematiziraju nadnaravno, čudesno, zastrašujuće i opasno, preko srednjovjekovnih apokrifnih i apokaliptičkih tekstova koji se subverzivno okreću prema vladajućoj ideologiji Crkve i feudalnog društva, i sl.).

Književnik se često poželio ideološki očitovati u vlastitoj književnosti ili se usprotiviti pojedinoj ideologiji, a činjenica jest, kako navodi Brešić, da to što "autorova neposredna sredina biva izazvana (štoviše: 'ugrožena!'), stavlja istu sredinu u aktivan odnos (dabome, represivan!) spram pisca" (Brešić 1991: 51). Fantastična književnost, pak, omogućuje piscu da odnos političke elite prema njemu ne postane represivan ili da to bude što je god moguće manje te da autora prividno "odmakne" od politike.¹

Sam Vladan Desnica tvrdi da je ideologiziranje književnosti, u smislu podređivanja književnoga teksta nekoj "višoj" istini, neprirodno: "Svaka intencionalnost, u bilo kojem obliku i primjeni, je [tuđa i neugodna] prirodni umjetnosti" (Desnica 2005:

¹ Stjepan Čuić i sam u jednom intervjuu progovara o tome i na pitanje tko je "proizveo" hrvatske fantastičare, generaciju hrvatskih pisaca u koju spada i on, Čuić odgovara: "Pojam su izmislili kritičari Visković i Donat. U vrijeme kada su ga izmislili to je nama i odgovaralo, jer su nas tako odmakli od izravnog kontakta s aktualnom ideologijom i politikom." (v. Tunjić 2000: 19.)

196). To ipak ne znači da će se u svojim djelima suzdržati od iskazivanja stava prema različitim društvenim ideologijama. O njima na drugom mjestu kaže: "Ideologije i 'osmišljene istine' nisu drugo nego narihtavanje lažnih bilansa u smršenom računovodstvu čovječanstva" (Desnica 2006: 18). Desnica kao da se obračunava sa svim ideologijama. U svom nedovršenom romanu *Pronalazak Athanatika*² on opisuje reakcije vlasti i naroda na otkrivanje lijeka za besmrtnost, *Athanatika*. Taj pronalazak u početku, naravno, izaziva oduševljenje, no ubrzo dolazi do općeg straha i paranoje. Naime, svi se pokušavaju domoći lijeka. Uskoro slijedi očekivano: spas je bio namijenjen samo izabranima, a stvorena je čitava hijerarhija privilegiranih. Ključni problem postaje to što nema dovoljno hrane za sve ljude s mogućnošću vječnog života. U težnji da se domognu *Athanatika* ljudi više ne biraju sredstva pa se događaju zločini, pobune i revolucije. Dakle, umjesto rješenja najvećeg ljudskog problema – smrti, *Athanatik* je postao sredstvo manipulacije koje je prijetilo da ugrozi i sam opstanak čovječanstva.

U esejističkim dijelovima teksta iščitava se autorova skepsa prema oprečnim političkim sustavima. Ni jedan se ne pokazuje dorastao kaotičnom razvoju događaja – ni u romanu, ni u stvarnom društvu:

... u državama preživjelog liberalističkog tipa, s klasičnom demokratsko-parlamentarnom vladavinom i s poznatim 'slobodama' – u zemljama gdje je sve stvar novca a sva moralna dobra samo pitanje cijene i predmet politikantskih natezanja i transakcija. Jest, sloboda vjere i savjesti, zbora i dogovora, ličnog uvjerenja i privatne inicijative; pravo na neslaganje, na odvojeno mišljenje, na štrajk, na pobunu, čak. Figu! Znam ja iz iskustva kako to u praksi izgleda! A priori sam skeptičan prema svakoj obilaštini u takvim stvarima. Te 'slobode', tako u pluralu, pobuđuju opravdano podozrenje, kao i svaka doping-roba. Kad se umjesto slobode kurz und gut, s jedne i nedjeljive, krojene tačno prema mjeri čitavog, cjelovitog čovjeka, daje jedna duga lista slobodâ, nešto nije u redu! (Desnica 2006: 22)

Skeptičan je i prema konzervativnom ustroju ili, kako sam kaže – "socijalno nazadnoj, reakcionarnoj zemlji u kojoj je (...) prestarjeli autokratski režim smijenjen tehnički naprednijim totalitarnim" (Desnica 2006: 34):

Zbog toga, makar i mutno intuirajući taj fakat, svi tirani svijeta, svi gušitelji slobode i zatirači istine, guše i zatiru i umjetnost. Dakako, oni tvrde da progone umjetnost ukoliko je bezidejna, 'dekadentna', šuplja igrarija koja je sama sebi svrhom. A u stvari, progone je baš zato što nije sama sebi svrhom. Bijednici! A imaju pod rukom tako jednostavno sredstvo da je razoružaju, da je učine savršeno bezopasnom! Morali bi joj naprosto reći: 'Laj ti štogod hoćeš, ja te se ne bojim!' Jer zbilja, ukoliko umjetnost uopće može da bude donekle opasna, to biva samo onda ako joj pridamo više važnosti nego što stvarno zasluhuje. (...) Ali za taj stav ignoriranja treba odvažnosti (Desnica 2006: 28).

² "*Pronalazak Athanatika* žanrovski je hibrid koji ujedinjuje karakteristike nekoliko književnih vrsta. Možemo ga nazvati varijantom fantastičnoga romana, 'podvrsta roman budućnosti', kako se to eksplicite i navodi na njegovu početku. No razrada teme i krajnje posljedice postavljenoga problema upućuju i na žanr negativne utopije, tj. distopije, jer se u romanu konstruira scenarij moguće budućnosti kada znanstvenicima u laboratorijima uspije stvaranje epohalna pronalaska koji će iz temelja promijeniti svijet". (v. Krešimir Nemeč, pogovor u: Desnica 2006: 85–86.)

Jedina tendencija umjetnosti mora biti sloboda istine, kako kaže Desnica:³

Čak i onda kad sama sebe najuvjerenije proglašava 'savršeno nezainteresiranom', 'potpuno beskorisnom', 'čistom od bilo kakve moralne determinacije', 'lišenom bilo kakve svrhe i cilja', ona vrši svoju veliku, nenadoknadivu misiju. Ona se uvijek i stalno bori za istinu, a, time, i za slobodu. Sloboda istine – zar može da bude i da se želi druga ili veća sloboda od te, majke svih ostalih sloboda? Umjetnost se bori za nju i ne spominjući je, i ne misleći o njoj, o ma čemu pričala i ma kakve ciljeve deklarirala (Desnica 2006: 27).

Sva razmišljanja koja se mogu iščitati u esejističkim dijelovima teksta, Desnica će potvrditi i razvojem događaja u romanu.

Nakon što je iskazao skepsu prema političkim sustavima, autor prikazuje kako je život u njima zapravo izgledao. Tako je u državama liberalističkog tipa ljude obuzeo strah od novog pronalaska kome nisu mogli sagledati granice. Lijek su stavili pod najstrožu kontrolu, no paranoja je proizvela razne glasine, npr. govorilo se da neki otkupljuju i uništavaju velike količine Athanatika kako bi mu time podigli cijenu. Tako je došlo do podjele kakve prije u njihovoj državi nije bilo među ljudima: na imućne i siromašne, site i gladne, gospodare i robove, smrtnne i besmrtnne. U totalitarističkoj je pak državi pravo na Athanatik, zagarantirano ustavom, imao vladar Maman-Mamon, a svi ostali samo njegovim dekretom, koji se davao nacionalnim herojima i drugima koji su vjerni vlasti. No, s obzirom na to da oni tijekom života mogu pogriješiti i prestati biti odani vlasti, u statut je apsurdno stavljeno da se to pravo može ostvariti tek *post mortem*. Ljudi su, dakle, bili iznimno nezadovoljni u obje zemlje. No, u svim je državama uskoro izbila revolucija, a zbilje se to tako da su se ljudi prometnuli u zvijeri. Dogodilo im se potpuno "odljudenje" i počeli su krvavi napadi smrtnika na besmrtnike, a i napadi vlasti svih država, koje su se ujedinile, na također ujedinjene narode.

Svoja razmišljanja u kojima tendencija umjetničkog djela mora biti sloboda istine, Desnica također potkrepljuje radnjom vlastita romana. Tako donosi razgovor između Krezubog i pripovjedača u kojem Krezubi otkriva pripovjedaču da će se dogoditi poživinčenje ljudi. No, pripovjedača muči neuvjerljivost i pretjeranost takve radnje. Krezubi mu zato kaže da podatak o naglom poživinčenju ne pati od viška fantazije, već od viška istine, pa se "u klimi jednog fantastičkog romana" taj podatak preobraća u svoju suprotnost i djeluje lažno, "kao što u pozorišnoj predstavi razbija istinitost onaj kome poteče prava krv na nos" (Desnica 2005: 54). Naime, on smatra da fantastični roman ne može biti pretjerano istinit, jer je u njemu zahtjev istinitosti daleko stroži nego u realističnom romanu. Zato, npr. alegorija mora biti istinita, jer od netočne alegorije ne ostaje čak ni mogućnost da se razabere što se njome hoće reći.

³ Tako na jednom mjestu progovara o konstruiranju idejnog sustava svakog književnog teksta: "ako najprije zamislimo голу ideju (...), pa tek onda tražimo fabulu, temu, meso – takvo će djelo neminovno ispasti slabo, loše, forsirano, namješteno, mrtvo, hladno, u najboljem slučaju rutinizirano i zanatski korektno" (Desnica 2005: 196).

Govoreći o religiji, Desnica je povezoao elemente države i ideologije s religijom,⁴ ali je također razvoj čovječanstva u njegovim početcima pripisao upravo religiji,⁵ kako se dogodilo i u romanu. Naime, u sveopćoj podivljalošći ljudi širilo se praznovjerje, a iz njega su niknule nove religije. U početku su to bile primitivne i ubilačke religije i autor prikazuje jednu takvu: vjerski red *Bratstvo poniznih*, koji naučava o tome da je svemir polukružan, a ne okrugao. Druga polovica kruga, po njima, ili ne postoji, ili pak spada "s onu stranu", u nešto zagrobno, božansko. S druge strane, bila je tu heretička sekta koja je pokušavala zadržati vjeru u krug. Zbog toga je oblik kruga nemilosrdno progonjen, dok sekta nije nestala. Apsurdnost religioznog, ali i svakog društvenog dogmatizma iskazuje se simboličkom ideologemskom strukturom: krug je zamijenjen drugim oblicima, pa su se tako djeca igrala kockastim loptama, a ljudi vozili u vozilima s polukružnim kotačima. Autor opisuje te "najnovije primitivce" kroz anegdotu o pjesniku Kolombanu. On je na jednom mitingu recitirao stihove u kojima je kazivao: "rasporite mi utrobu" i "izvadite iz nje oko dana", a primitivci su ga zbilja svezali, prekopalali mu utrobu i ne našavši ništa, iskopalali mu i oči.

Kad je Stjepan Čuić u pitanju, fantastični diskurs pun apsurdna i groteske ima performativnu ulogu proizvođenja straha od vlasti i mase.⁶ Dujo Sladojević prepoznaje mitski obrazac, definirajući priče kao destruktivni krug u kojem biće i pripadajući mu objekt bivaju uništeni uz prisutnost funkcije vlasti i funkcije masa.⁷ Čuić vlasti daje osobine živog bića, personificira je do te mjere da ona ostavlja dojam kakve žive sile:

Već se vlast povukla i s ulica, uselila se u kuće i za nekoliko dana uopće se nije primjećivala. ("Trgovac i nova vlast", Čuić 1975: 78)

Andriju Višića zapalo je prenijeti vijest o dolasku države, njezinu upadu u grad iz kojeg se proširila i na sela, pa čak i u planine, do lugara i pastirskih nastamba. ("Država", Čuić 1975: 79)

...da će država stići i do njih iako su putevi preorani a nekuda ih i nema. ("Država", Čuić 1975: 79)

I dok je pazio na zastavu, dok ju je zanosno motrio, usporio je korak i nije ni zamijetio da ga je država pristigla, prevarila ga, kamioni su mu zatrubili svečano i snažno i projurili. ("Država", Čuić 1975: 79)

...a podalje od njega sekretar komiteta duboko razmišlja kamo da ih pošalje, odmah sad, jer vlast ne može čekati ni razmišljati, to su i oni znali. ("Kruh", Čuić 1975: 87)

I zakonima, poput vlasti, Čuić daje značajke živog bića, pa se tako u njegovu djelu događa da "snaga starih zakona spade i preli se u nove" (Čuić 1975: 83) ili da će građani koji pokušaju bježati od zakona "zapast (...) i zapetljati se u drugi, tvrđi zakon" (Čuić 1975: 83).

⁴ Kad smo rekli religija, samim tim rekli smo sve. Jer religije, kad postanu crkve, udružuju u sebi i elemente države i elemente ideologije: grubu, brahijalnu moć one prve, i psihičku prisilu ove druge. (Desnica 2005: 68.)

⁵ Ali moramo priznati da je religija prvi, nužni i neminovni, stepen čovjekovog duhovnog razvoja, pa je ona, makar kakva bila, i ovog puta predstavljala prvi trag duhovnog života u tom novom čovječanstvu. (Desnica 2005: 68.)

⁶ O performativnoj ulozi fantastičnog diskursa vidi u: Kuvač-Levačić 2006: 214–302.

⁷ Prema: Dujo Sladojević, pogovor u: Čuić 1975: 126.

Čuić i ismijava vlast, piše o njoj s ironijom, a njene predstavnike ili poslanike obilježava karakteristikom vjernog sljedbenika koji ne razmišlja, već se, zadojen ideologijom, poslušno pokorava vlasti:

'Trebalo je da im kažemo da ćemo učiti djecu i tome kako nema Boga.' 'Da, i o tome ćemo ih učiti', ponosno će Anić. 'Ja to imam zapisano', i posegnu rukom u džep. ("Kruh", Čuić 1975: 91)

Čuićevi pak likovi pokazuju relativizirajući stav malog čovjeka, prosječnog seljaka prema državnoj ideologiji. Ona ostaje nešto što se veže za političku elitu, a ne za njih:

'Za unuke, za unuke skupljam. Dobit ću unuke, a država može i otići', odgovarao je on. ("Država", Čuić 1975: 81)

Vid to nije razumio, ali je razmišljao o tome zašto je svećenik hvalio zakone, a prije je uvijek propovijedao o bogu ne spominjući vlast. ("Kruh", Čuić 1975: 85)

Vlast, primjećuje Dujo Sladojević, postoji "tek kao prijatna na koju se računa", a ima svrhu "egzekutora, izvršioca osude koju je donijelo javno mnijenje" (Sladojević u Čuić 1975: 126). Nastupa pak kao "organizirani mehanizam zastrašivanja koji, iako se poštuje, uvijek ima negativnu konotaciju" (Sladojević u Čuić 1975: 126). Glavni junak kod Čuića je, kako tvrdi Sladojević, "nijem i nemoćan" (Sladojević u Čuić 1975: 126), pa tako i pred vlašću od koje se ne može obraniti. "Riječ je o karakterima", navodi pak Jurica Pavičić, "koji su reducirani na golo imenovanje i na jednu – psihemsku, sociemsku ili ontemsku funkciju", koja je kod Čuića – "strah od države" (Pavičić 2000: 126).

'Boje li se oni vlasti?' prvi će opet.

'Boje. Vlasti se svi boje. Zato i šute, zar ne primjećuješ?' ("Kruh", Čuić, 1975: 88)

U priči "Saboter" (iz zbirke *Tridesetogodišnje priče*), junak je jedan od popisivača koji su na zadatak od gradske vlasti dobili buditi po noći "nepoćudne" građane te ih ispitivati da bi se otkrilo tko nije odan vlasti. No, za razliku od ostalih, ovaj popisivač počinje se bojati da glavara ne posumnja i u njegovu iskrenost. Ta ga misao počne obuzimati, te on razmišlja sve paranoičnije: pričinja mu se da je glavaru nešto nejasno, da je on sam upropastio sav posao budeći krive ljude, razmišlja o tome kako bi bilo kad bi mogao promijeniti zapisnik i upisati ona imena na koje misli glavara. Junak se boji glavara i čak osjeća da je njegov strah prevelik, ali "povratka uza sav razum ne bijaše – kao da ga je neka sila odvlačila dalje i dublje u strah" (Čuić 1979: 34). Njegov strah potom prelazi u krivicu, stravičnu grižnju savjesti, jer misli da nije uspio obaviti zadatak koji mu je zadan te mu "sijevnu vlastita osvetnička misao i od nje se strese: da je sam ravan neprijateljima, da je gori jer je – saboter" (Čuić 1979: 35).

Vlast na kraju Čuićevih priča često naudi ljudima do mjere velike osobne tragedije. Ona čak čovjeka dovodi do toga da počne gubiti vlastiti identitet, pa tako Ivan Anić nakon povratka kući biva zamijenjen za svog brata jer je tako odgovaralo tamošnjoj vlasti koja je Ivana već proglasila mrtvim:

'Zašto ti ne bi mogao biti ovaj', opet će predsjednik pokazujući na drugu kolonu. 'Zato što nisam, ljudi, zato što je to moj brat, što vam je?!' gubio je strpljenje Ivan. 'Sve mi nešto govori da si ti ovaj, a da su Talijani ubili ovoga', umiješao se šef policije koji je iznenada, saznavši da se stvar zapetljava, dojurio. ("Povratak", Čuić 1975: 120)

Odjednom se od sasvim realistične situacije počinje odvijati radnja za koju osjećamo da je fantastična: svi sudionici radnje raspravljaju o identitetu kao da se on može promijeniti kada tko poželi, a i kolone u knjizi rođenih uskoro se počinju miješati – "kao da su podaci iz prve prelazili u drugu i nanovo se vraćali, sve brže i brže, tako da ne mogahu ni pratiti zamjenu i odustase" (Čuić 1975: 120). Kada su se svi pribrali, nisu više znali tko je tko, a Ivan je jednostavno odustao od svega te izašavši van "iznova uhvati svoje lice u potamnjelom i prljavom oknu slastičarnice 'Kod Idriza' i, što ga dulje gledaše, to mu postajашe umornije i nepoznatije, sve dok se napokon ne upita je li uopće njegovo?!" (Čuić 1975: 121)

Često se upravo komunistička vlast percipirala kao takva – kao politički sustav u kojem čovjek počne gubiti sebe i svoju individualnost, pa je stoga lako zaključiti da Čuić i napada upravo tu ideologiju, koja je bila aktualna u doba njegova stvaranja. Da je tomu tako, svjedoči i njegovo opisivanje gradske politike čija "vlast uopće nije skrivala svoje nakane da preveliko bogatstvo smanji, osobito trgovcima i kovačima, kao ni to da nekima imutak poveća, ponajprije bolesnima i sirotinji" (Čuić 1975: 93). Također, vlast nije dopuštala bogaćenje, te se obvezivala na to da od bogatih daje siromašnima:

'Nije moguće da čovjek nema nijednog dinara' – doda drugi.

'Nije moguće' – složi se treći predstavnik.

'Valja mu pomoći' – opet će prvi predstavnik.

'Dat ćemo mu od onoga koji ima najviše' – odlučno se javi drugi predstavnik vlasti. ("Potraga", Čuić 1975: 94)

'Ovdje je nalog vlasti', reče napokon namjesnik. 'Vi ne smijete imati toliko mlinskog kamenja'.

'Zašto?', Viga će.

'Ne smijete mljeti jer ćete se obogatiti, a naša vlast to ne podnosi.' ("Vodenica", Čuić 1975: 102)

Tridesetogodišnje priče prva su "postfantastičarska" Čuićeva knjiga, ali kako navodi Pavičić, ona samo ima "snažnije ne-fantastičarske primjese već otprije prisutne" (Pavičić 2000: 172) i u njoj je miješanje "ortodoksnog fantastičarstva s primjesama političke alegorije" (Pavičić 2000: 172) manje zastupljeno. No, u sjajnoj priči "Saboter" možemo još uvijek naći oba obilježja. Ta priča govori o strahu od imaginarnog "glavara", koji je prikazan kao kakav totalitaristički diktator, a fantastična kulminacija straha pred glavarom događa se na samome kraju:

Učinilo mu se da je otvorio oči i vidio strop osakaćen golemom glavarovom glavom iz koje izrastaju krupne glavarove oči kao da će svakog trenutka iskočiti, ispaliti kao meci. Također mu se učinilo kako je to potrajalo dugo i kako je uvećalo strah od kojeg je napokon klonuo i položio glavu na hladan i tvrd pod. ("Saboter", Čuić 1979: 36)

Čuić, dakle, ne dopušta da uzrok kobnih fantastičnih zbivanja ostane nejasan i mitski zamagljen. Uzrok zla je djelovanje konkretnih ljudi i politike kao (konkretiziranog) prokletstva nad običnim, malim ljudima, što njegovu fantastiku čini angažiranom, i u tom smislu usporedivom s Desničinom ili Brešanovom.

Za razliku od onih fantastičara koji su neizravno ili hermetično progovarali o vlasti, Ivo Brešan u svojoj zbirci *Pukotine & druge priče* izruguje vlast posve otvoreno dajući zapravo kritiku hrvatskog društva devedesetih godina 20. stoljeća:

Morao ga je primiti za kustosa, jer su mu oni na Poglavarstvu to gotovo naredili. Istakao se u HVO-u, rekoše, i sad je tu kao prognanik. A k tome mu se, kažu, i Gospa ukazala u Međugorju, zbog čega je svoje kršteno ime Marijan promijenio u Marijofil, te tako i na nebu stekao povlašteni status. Jedino je pitanje je li mu tom prigodom Gospa darovala i diplomu arheologa, jer je naukovanjem sigurno nije mogao zaslužiti; nema blage veze s poslom, a struka mu je zadnja stvar na svijetu koja ga zanima. ("Pošast", Brešan 2000: 71)

Otvoreno se izruguje i komunističkoj i novoj hrvatskoj vlasti devedesetih:

Partizani nisu imali nikakva smisla za privatnovlasničke odnose, a još manje za rimsku mitologiju, pa su ga jednostavno prisvojili, demitologizirali, skinuli lik Venere s njegova pramca i, u duhu vlastite mitologije, preimenovali ga u PROLETER. ("Venera i proleter", Brešan 2000: 235)

(...) brod je doživio još jednu mitološku pretvorbu u duhu povijesnog trenutka i nazvan je VILA VELEBITA. ("Venera i proleter", Brešan 2000: 237)

Tipičan lik Brešanovih priča je intelektualac koji ne može stati na stranu niti jedne političke ideologije, a suprotstavljaju mu se razni politički opredijeljeni pojedinci koji vode društvo:

Ali je zato donio sa sobom detektor za ispitivanje količine hrvatstva kod svojih bližnjih, pa je tako odmah po dolasku i njega testirao i utvrdio kako mu je domoljubno zračenje na vrlo niskom stupnju, te je s tom dijagnozom nepodoban za vođenje Muzeja. Ni onima od prijašnje vlasti nije baš prirastao srcu; sumnjicali su ga zbog viška ovoga u čemu mu sada Beus nalazi manjak. ("Pošast", Brešan 2000: 72)

A da ja tebe nešto pitam! Zar nije ta ikonografija isto tako dio povijesti ovog naroda kao i sve ono prije nje? (...) I ti borci onda nisu bili ništa manji domoljubi od ovih sad, jer su išli u borbu ne zbog komunizma, nego da tog okupatora izbace odavde. ("Pošast", Brešan 2000: 85)

A umjetnost se, koliko ja znam, ne dijeli na pravoslavnu i katoličku. ("Pošast", Brešan 2000: 85)

Likove ujedno obilježava i pesimizam koji ih i distancira od ideologije:

No, ova moja je čisti juriš na vjetrenjače; niti može išta promijeniti niti pružiti kome kakvu utjehu ili nadu. U svijetu bez načela imati načela i kretati u bitku u ime njih, doista je ravno Don Quijoteovim pothvatima. ("Pošast", Brešan 2000: 103)

Tako u jednoj od priča povezuje društvenu klimu devedesetih s kugom iz 17. stoljeća. U priči "Pošast" glavni lik, povjesničar Mirko Dunat, pokušavajući napisati znanstveni referat o kugi u Šibeniku 1649. godine za izlaganje na simpoziju, kroz procjepe u vremenu otkriva paralele između tadašnjih i sadašnjih zbivanja i likova, u doba Domovinskoga rata 90-ih. Ono što je nekoć bila kuga, to je sada moralna bolest koja je zahvatila sve likove željne moći i vlasti. Kugu uspoređuje s "grabežom, karijerizmom i drugim oblicima korupcije, koji sve više uzimaju maha", a ta nova "kuga" za njega je "karakterna kuga, koja razara sva moralna načela i dostojanstvo osobe, tamaneći čovjeka u čovjeku", dok od nje "najviše obolijevaju oni koji se stjecajem okolnosti domognu nekog položaja u vlasti" (Brešan 2000: 79).

Kao što Desnica progovara o religiji kao ideologiji, tako je i za Brešana religija postala dio društvenog sustava koji je doživio pad moralnih vrijednosti. Crkva je tako postala "poligon na kome se političari utrkuju tko će sebi osigurati veću

prednost" (Brešan 2000: 93), a u njoj "više nema ničeg što se može vezati za Boga: ni nade, ni straha, ni ljubavi, ni vjere, ni bilo kakva emotivna odnosa; moralna kuga poharala je sve" (Brešan 2000: 93).

Jedan od Brešanovih likova tako je izjednačio sve religije i angažman se autora izriče snažnim paradoksom:

Bog se odavde posve izgubio i iza njegova imena krije se Sotona. Sve crkve i džamije njemu služe, a sveti simboli su im samo maska. Pogledajte, tu svatko ima svoga boga i u njegovo ime spreman je ubiti. Samo Sotona može imati toliko lica. ("Šest mrtvih ratnika", Brešan 2000: 142)

U jednoj od priča Brešan tematizira utjelovljenje, odnosno materijaliziranje nacionalne mržnje. Mržnja se tako pojavljuje u liku šestorice ljudi, predstavnika raznih nacionalnosti i povijesnih zločinačkih pokreta na području BiH, koji navode druge na zločine:

Ovo povijesna mržnja uzima svoj danak. ("Šest mrtvih ratnika", Brešan 2000: 132)

Shvaćanja koja se mogu iščitati iz proze nastale u drugoj polovici 20. stoljeća, smatra D. Roksandić, "obično se dodiruju s nekim od suvremenih filozofija i teorija (na primjer, s filozofijom života, marksizmom, psihoanalizom, fenomenologijom, egzistencijalizmom), a u nekakvu su odnosu – afirmativnu ili polemičnu – i prema ideologiji vladajuće elite, što i njih same čini implicitno ideologičnima" (Roksandić 2010: 7). Desnica, Čuić i Brešan imali su potrebu postaviti se u polemičan odnos prema vlasti. Sva tri autora otvoreno ruše ideološke koncepte društva, no čine to na različite načine. Dok Čuić otvoreno napada totalitarnu vlast, Desnica i Brešan distanciraju se kako od totalitarizma, tako i od prividne, ideologizirane demokracije.

Ideologemska struktura fantastičnih tekstova ovih autora ostvaruje se na različite načine. Stjepan Čuić koristi radikalizaciju motiva i dovođenje tijeka radnje do apsurdna, što je tipično za kafkijansku fantastiku. Vladan Desnica svoje djelo temelji na iskazivanju "velikih istina" o ideologiji, istovremeno ga smještajući u fantastičnu, distopijsku fabulu, dok se, pak, Brešanovi likovi bore protiv politike koja na upravo fantastičan način upravlja njihovim životom, svjesni da im se događa nešto što je u stvarnosti nevjerojatno, ali se tomu ne mogu suprotstaviti.

Čuić u središte svoga zanimanja postavlja vlast i masu, a pojedinci su rijetko i slabo konstruirani u njegovim pričama, podređeni fantastičnom zbivanju i nemoćni pred njim, kao i pred samom vlašću koja je izvor te, gotovo mitske moći. Desnica se u svome djelu ne bavi pomnom psihološkom karakterizacijom⁸, dok je Brešanu pak u centru radnje upravo lik, pojedinac koji bježi od politike i promišlja sebe:

Lako za to što bi mogao nestati; uostalom, to nas sve, prije ili kasnije, ionako čeka. Nego, ovo suočenje uživo s tim nekadašnjim sobom, a osobito prijezir koji bi pročitao u vlastitim očima zbog ovoga što je sad, činilo mu se, ne bi nikako mogao podnijeti. ("Pukotine", Brešan 2000: 18)

⁸ Desnica u ovome djelu opisuje reakciju na pronalazak lijeka za besmrtnost raznih izmišljenih kolektiva budućnosti. Tako suprotstavlja: liberalno društvo nasuprot totalitarističkog, noviji svijet nasuprot starijeg, vlast nasuprot naroda, te teoretizira o karakteru tih izmišljenih kolektiva, no ne prikazuje karakter pojedinca unutar nekog od tih svjetova.

Kolektiv u njihovim pričama uvijek biva izigran:

Tamo se naime narodnom zadovoljstvu pridaje tako golem značaj, da je ono uneseno kao konstitutivni element u sam logički pojam naroda. Tamo je narod zadovoljan već *per definitionem*: u neku ruku, to mu je osnovna karakteristika i kriterij prepoznavanja. Odatle, gvozdеноm logikom slijedi: ako narod nije zadovoljan, ako prigovara, ako ropće, ako se buni, on samim tim prestaje da bude narod i postaje, sasvim suprotno, zavedena gomila protunarodnih elemenata. (Desnica 2006: 37–38)

Sekretar ih je upozorio da razgovaraju što manje, osobito o vlasti i politici jer narod uvijek drukčije misli i krivo razumijeva sve što vlast čini i smišlja pa je, za sada, bolje o svemu šutjeti. ("Kruh", Čuić 1975: 88)

Tako je Marko, umjesto svog broda, dobio samo pouku, iz koje je mogao zaključiti da se on nikako ne može podvesti pod pojam 'narod', a kamo spada, neka sam Bog zna. ("Venera i proleter", Brešan 2000: 236)

Čuić u sedamdesetim godinama prošloga stoljeća ne može otvoreno progovoriti o tome što politika čini, nego je sugerira smještanjem radnje u takvo vrijeme i takav prostor, te smještanjem likova u takve situacije koje neupitno asociraju na određenu vlast i posljedice vladanja u određenom vremenskom periodu, no služeći se fantastičnim odmakom od stvarnosti ("Trgovac i nova vlast", "Država", "Kruh", "Saboter" i druge priče). Piše tako zbog toga što je svjedočenje događajima tog vremena pomoću fantastičnog odmaka donekle moguće, dok otvoren govor, o npr. nasilju određene vlasti, nije. Desnica pak 1957. otvoreno napada sve vrste vlasti, iako ih ne imenuje, dok Brešan u 2000. napada i bivšu i tadašnju vlast, navodeći čak i imena stranaka.

Otvoreno političko izjašnjavanje vodi u izravan politički diskurs. Često djelo gubi na svojoj uvjerljivosti upravo na onim mjestima gdje ideološka tendencija najviše dolazi do izražaja. No, iako politički i društveno angažirani, spomenuti Desničini, Čuićevi i Brešanovi tekstovi ostaju umjetnički aktualni i nakon protoka vremena o kojem pišu, jer su njihovi politički i društveni ideologemi funkcionalno uključeni u tkivo književne umjetnine problematizirajući ne samo destruktivnost ideologija, nego i čovjeka uopće.

LITERATURA

Biti, Vladimir. 1997. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Brešan, Ivo. 2000. *Pukotine & druge priče*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Brešić, Vinko. 1991. "Literatura kao ideologem. Ante Kovačić i pravaštvo". *Umjetnost riječi*, god. 35, br. 1, 47–53.

Čuić, Stjepan. 1975. *Staljinova slika i druge priče*. Zagreb: Naklada CDD.

Čuić, Stjepan. 1979. *Tridesetogodišnje priče*. Zagreb: Nakladni zavod MH.

Desnica, Vladan. 2005. *Hotimično iskustvo – diskurzivna prozna Vladana Desnice*. Zagreb: V.B.Z. – SKD "Prosvjeta".

- Desnica, Vladan. 2006. *Pronalazak Athanatika*. Zagreb: V.B.Z.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. 2006. *Mitski jezik u hrvatskoj fantastičnoj prozi (disertacija)*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Pavičić, Jurica. 2000. *Hrvatski fantastičari*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Roksandić, Drago (ur.). 2010. "Desničini susreti 2010.": *Ideologija vlasti i ideologičnost teksta*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Solar, Milivoj. 1983. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tunjić, Andrija. 29. lipnja 2000. "Stjepan Čuić: Ukidanje Trećega programa je ukidanje kulture". *Vjesnik*.
- Van Dijk, Teun A. 2006. *Ideologija, Multidisciplinarn pristup*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Visković, Velimir. 1983. *Mlada proza – eseji i kritike*. Zagreb: Znanje.

SOCIAL AND POLITICAL IDEOLOGEMES IN CROATIAN FANTASY FICTION
(IN THE EXAMPLE OF DESNICA, ČUIĆ AND BREŠAN)

This paper defines the ideologeme and deals with ideologemic structures in the selected works by Vladan Desnica, Stjepan Čuić and Ivo Brešan. It explains why these Croatian writers turn to fantasy genre and what their position is in relation to the authority. All three authors break the ideological concepts, but they do it in different ways, so it is revealed how the ideologemic structures of their fantastic texts work. An answer is also given to the question as to whether fantasy prose functions as an ideologemic structure at all.

KEY WORDS: *ideologeme, fantasy prose, Desnica, Čuić, Brešan.*

